

KOVÁCS KRISZTINA

A TÉR ALAKZATAI A KÁVÉHÁZI DISKURZUSBAN - A HELYBEN UTAZÁS VÁLTOZATAI HUNYADY SÁNDOR SZÜRVE, HABBAL ÉS NAGY LAJOS BUDAPEST, NAGYKÁVÉHÁZ CÍMŰ REGÉNYÉBEN¹

A nagyvárosi témákat feldolgozó szépirodalmi szövegek kiemelt helyszínei a kávéházak, olyan közegek, amelyek az önmagukba zártság és a nyitottság feltételét együtt valósítják meg. Ezek a különleges terek a városi élet bonyolultságának és teljességének metaforái. A magyar irodalmi modernségben a kávéházak művelődéstörténeti, városszociológiai okokból fontos helyen szerepelnek. A magán- és a köztér keverékeként, a polgári lakás kihelyezett részeként egyrészt intim, személyes térként működtek, másrészt a látás, nézés, a panorámát biztosító elrendezés révén állandó részvételt biztosítottak a köztérben.² Ezek a helyek a közép-kelet-európai régió olyan szimbólumai, amelyek a civilizációs előnyökért cserébe kínált asszimiláció terepei.³ Az ilyen módon elrendeződő nyilvános helyszín, ahogy Wilhelm Droste, az Osztrák-Magyar Monarchia jeles kutatója megfogalmazza, olyan „megvalósult utópia”, olyan, az ellentmondásos elemek egyesítését végrehajtó közeg, amelyben elkülönülés és közösségi élet egyszerre valósulhatott meg.⁴ A kávéházi demokratizmus lehetővé tette a különböző társadalmi csoportok találkozását, ezek integrálása azonban csak részben volt sikeres. A korok, nemek, rangok keveredése nem jelentette azt, hogy bárki bárhová odaülhetett, ezt a struktúrát a törzsasztali rendszer és a térelválasztó elemek ügyes használata biztosította.⁵

A kávéházi életterek a modernség magyar irodalmában, novellákban, regényekben, publicisztikákban fontos helyen szerepelnek. Hunyady Sándor egyik regényét, a kötetben először csak 1993-ban kiadott, a sajtó alá rendező, a szöveget gondozó V. Urbán Lászlónak köszönhetően újra felfedezett történetet (*Szürve, habbal...*) teljes egészében a kávéháznak szentelte. A történet egy másik, kötetben csak a közelmúltban közreadott Hunyady-kisregényhez, a *Szerelmes unokatestvérek*hez hasonlóan, sokáig rejtve volt az olvasók előtt. A

¹ A tanulmány a TÁMOP -4.2.2/B-10/1-2010-0012 témaszámú projekt keretében készült. A TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0012 „Az SZTE Kutatóegyetemi Kiválósági Központ tudásbázisának kiszélesítése és hosszú távú szakmai fenntarthatóságának megalapozása a kiváló tudományos utánpótlás biztosításával” című projekt az Európai Unió támogatásával, az Új Széchenyi Terv keretében valósult meg.

² GYÁNI GÁBOR, *Az utca és a szalon. A társadalmi térhasználat Budapesten (1870–1940)*, Bp., Új Mandátum, 1999, 28; FORRAI JUDIT, *Kávéházak és kéjnlők*, Budapesti Negyed, 1996/4. 110–120, 111.

³ VERES ANDRÁS, *A közép-kelet-európai város, mint irodalmi toposz Konrád György regényeiben = „Jelbeszéd az életünk” A szimbolizáció története és kutatásának módszerei. I. szerk. Kapitány Ágnes, Kapitány Gábor*, Bp., Osiris – Századvég, 1995, 603–605, 603–604.

⁴ WILHELM DROSTE, *Kávéház az Osztrák-Magyar Monarchiában. Létező, mert történelmileg megvalósult utópia*, Budapesti Negyed 1996/4. 9–26, 9. Droste koncepcióját idézi és a budapesti kávéházak szociológiájához igazítja SÁNTA GÁBOR, „Vigasztal, ápol és eltakar”. *A budapesti kávéházak szociológiai és pszichológiai természetrajza a századfordulón*, Budapesti Negyed 1996/4. szám 27–56, 47.

⁵ SALY NOÉMI, *Törzkávéházból zenés kávéházba. Séta a budapesti körutakon*, Bp., Osiris, 2005, 41.

Szűrve, habbal... korábban csak folyóiratban, a *Színházi Élet* 1934-35-ös számaiban volt olvasható.⁶ Az esztétikai kidolgozásában néhol kissé vázlatos, jellemábrázolását tekintve ugyancsak gyakran szűkszavú szöveget a helyhez kötöttség problematikája, valamint a kávéházi szcénák közt bolyongó főszereplőjének budapesti barangolása teszi izgalmassá. A regény hőse, a vidékről a fővárosba került, kereskedősegédként induló, majd karriert befutó zsidó fiatalember, Spitz Leó életében a kávéházak jelentik a fejlődésregény állomásait. Hunyady regénye a kávéházat az egész világot reprezentáló térként tételezi, a kávéházi helyszínnek hozzá hasonlóan regényt szentelő Nagy Lajos 1936-os szövege, a *Budapest nagykávéház* a totális tér hasonló elgondolására épül. Mindkét szöveg makrovilágát, tágabb környezetét a nagyvárosi tér képezi, a helyszín, amely az észlelés különleges formáját teremti meg, amelyben a megfigyelő lelkiállapotát a felfokozott idegi érzékenység határozza meg.⁷ A várost Georg Simmel kitűnő esszéjének (*A nagyváros és a szellemi élet*) megállapítása szerint a külső és belső benyomások gyors és szakadatlan változása, a váltakozó képek egymásra torlódása jellemzi. Mindez az idegélet fokozódását eredményezi, amely a városi embertípus kialakulásának pszichológiai alapja.⁸ A kávéházi terek között barangoló Spitz átmeneti terepe, saját köztes helyzetének megtapasztalására alkalmas harctere az utca, amely a város olyan nyilvános tartozékként reprezentálódik, ahol a különböző kulturális hátterekhez, hagyományokhoz tartozó csoportok társadalmi ottlétük és különbözőségük kinyilvánítása céljából találkoznak össze.⁹ Az ilyen természetű közegekben játszódó szövegek helyszínei sokszor a teatralitás terei,¹⁰ a színpaddá váló utcán a modern csavargók Zygmunt Bauman ismert megfogalmazásának megfelelően forgatókönyvírói és rendezői szerepet vesznek fel.¹¹ Nézőpontjuk egyszerre külső és belső, a tömeghez, az utca szereplőiehez való viszonyukat a cinkosság és az elkülönülés játéka jellemzi.¹² Ez a látásmód uralja Hunyady hősének gondolkodását, ez jellemzi Nagy Lajos regényszereplőinek vizuális tapasztalatát is.

⁶ A szövegkiadásról bővebben: URBÁN László, *Utószó* = HUNYADY Sándor: *Szűrve, habbal...*, Bp., Interart Stúdió, 1993, 198-201.

⁷ Peter JELAVICH, *A berlini kabaré mint a metropolisz lét-montázs*, Budapesti Negyed 1994-95/6-7, 72-102, 80.

⁸ Georg SIMMEL, *A nagyváros és a szellemi élet* = G. S. *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*, szerk. Szaniszló Ákos, Bp., Novissima, 2001, 223-233, 223.

⁹ NIEDERMÜLLER Péter, *A város és a városi kultúra. Antropológiai megközelítés* = „Jelbeszéd az életünk”, i. m., 555-565, 560.

¹⁰ FOGARASI György, *Metropolisz/nekropolisz. Baudelaire Párizsa, Benjamin passzázsai = Terek és szövegek. Újabb perspektívák a városkutatásban*, szerk. N. KOVÁCS Tímea, BÖHM György, MESTER Tibor, Bp., Kijárat, 2005, 307-311, 310.

¹¹ Zygmunt BAUMAN, *A zarándok és leszármazottai: sétálók, csavargók és turisták = Az idegen. Variációk Simmeltől Derridáig*, szerk. BICZÓ Gábor, Debrecen, Csokonai, 2004, 192-206, 201.

¹² FOGARASI i. m., 309.

A kávéház mint a kulturális reprezentáció terepe a kávé fiziológiai hatása miatt a szellemi munkához szükséges érzékeny észlelés jelentését is hordozta.¹³ Bár a társadalmi nyilvánosság e terepe a közgondolkodásban az irodalmi kávéház mítoszával kapcsolódik össze, a magyar kávéházak kultúrtörténetét vizsgáló kutatásokból is tudható, ez a mítosz pontosításra szorul. Saly Noémi a „nyugatosok” kávéházaival foglalkozó írásaiban többször hívja fel a figyelmet arra, hogy a „kávé és a tinta patakja nem mindenütt folyt közös mederben”. A kutató joggal emlékeztet minket arra a tényre, hogy a budapesti kávéházak közül korszakról korszakra csak minden századik híresült el művész asztaltársaságáról, a szépirodalmi felülreprezentáltság oka elsősorban az írók példás dokumentáló tevékenysége volt.¹⁴ A *Szűrve, habbal...* szereplői számára a kávéház leginkább a tanulás, Nagy Lajos hőseinek, a *Budapest nagykávéház* újságíróinak a lapalapítás helye. Hunyady regényalakja, Spitz Leó életében a különböző kávéházak a szocializáció, az identitásképzés, a társadalmi emelkedés állomásai. A modern metropolisz jelenségeit megragadni vágyó, a nyugat-európai és amerikai előképekhez hasonlóan főhős nélküli *Budapest nagykávéház* történetében a világ fontos jelenségeit egyetlen helyszín modellezi. Nagy Lajos regényéhez szerkesztésmódjában a leginkább közeli, a szakirodalomban is hangsúlyozott világirodalmi példa John Dos Passos *Manhattan transfer* című regénye, amely a metropolisz típusait villanásokban bemutató, egymással mellérendelő kapcsolatban lévő történetszálakat használó, főszereplő nélküli szöveg. Az amerikai író regényét a *Hétköznapiak és csodák* kötetben ismertető Szerb Antal Dos Passos technikájának lényegét a „mozaikszerűségben”, valamint az egymással kapcsolatban nem lévő, csupán a regény idejében és terében találkozó szereplők mozgásában látja.¹⁵ Dos Passos regénye, különösen annak a bérházak és a felhőkarcolók társadalmi életét bemutató fejezete (*Metropolis*)¹⁶ a más dimenziókban gondolkodó és más kulturális közegben születő magyar városi irodalom elemzése kapcsán is megfontolásra és összehasonlításra érdemes szempontokat kínál. A *Manhattan transfer* néhány jelenetében az égő bérház nyomasztó, patológikus tárgyként, a hazaúton eltévedő kisfiú a nagyvárost nyomasztó és kaotikus dzsungelként érzékelő szubjektumként jelenik meg. Ez az élmény a nagyvárosi dzsungelben tébláboló, a kávéház biztonságos otthonosságába visszavágyó Hunyady Sándor- és Nagy Lajos-féle panoptikumok hősei számára is ismerős lehet.

¹³ Jürgen GERHARDS, *A modern kor művészetének társadalmi átalakulása az irodalmi kávéház példáján*, Szociológiai Figyelő 1989/5, 86-99, 89.

¹⁴ SALY Noémi, *Jean becsukta az ablakot. A Nyugat és a „nyugatosok” kávéházai*, Múlt és Jövő 2008/4, 34-44, 34.

¹⁵ SZERB Antal, *Hétköznapiak és csodák*, Bp., Révai Világkönyvtár, 1935, 165.

¹⁶ JOHN DOS PASSOS, *Manhattan transfer*, [Sixth Edition] Boston, Houghton Mifflin Company 1953, 12-48.

Míg Hunyady hőse végigjárja a főváros divatos helyszíneit, addig Nagy Lajos regénye az Angol, a későbbi Bucsinzsky kávéház krónikája. Utóbbi üzemeltetője, ifjabb Vanek József a magyar irodalomba a hely híres törzsvendége, Rejtő Jenő révén került be és mitizálódott. A vállalkozó szellemű és kalandos életű kávé neve *A tizennégy karátos autó* magántitkára, Vanek B. Eduárd alakjában őrződik meg, szelleme és jelleme, bár a regényben a valósághoz képest átalakul, a fikciós alak, Vanek úr életszemléletében is ott bujkál.¹⁷ Az idézett példából is látható: a kávéházban, a kávéházzal születő irodalom termékeinek imaginárius világa valóban erős és rendkívül izgalmas szálakkal kötődik a realitás és referencialitás tartományához.

Hunyady Sándor és Nagy Lajos kisregényének környezetváltozásai, helyszínváltásai könnyen kapcsolhatók Carl Edmund Schorske sokszor citált városolvasási modelljének (felmagasztalt város, bűnös város, jón és rosszon túllépő város) szakaszaihoz.¹⁸ A város felmagasztalásának gyakori képe a modern város, amely a civilizáció motorja, amelyben az építészet a civilizációt hordozó művészet esszenciájaként jelenik meg. Ennek megfelelően mindkét szöveg haladási irányát a beépítetlen terekből a centrumba jutó narrátor mozgása jelöli ki: „[A] Dunán új hidakat terveztek. És a külső Andrássy-út környékén szorgalmasan épülni kezdett Budapest polgári arisztokráciájának villanegyede.” (*Szűrve, habbal...*)¹⁹ „[H]osszú, keskeny utcán át baktat a város belseje felé.” (*Budapest, nagykávéház*)²⁰ A város belsejébe való alászállás kiindulópontja a nagyvárosi regényekben természetes módon, a kényelmetlen, funkciótlan saját lakótér, amelyet a Hunyady-szöveg meglehetősen puritán módon, szűkszavú szikársággal jellemez: „[H]árom oldalról rendes kőfala volt, de a negyediken csak egy tejüvegajtó határolta el az előszobától.”²¹

A „bűnös város” állapotrajzát a *Budapest, nagykávéház* narrátorai a szöveg montázsszerű szerkesztési módja miatt annak dinamizmusában érzékelik, a séta, a járás segítségével osztják fel maguk számára a teret. Elbeszélőik megfigyeléseit ez az aura lengi körül, ahogy az idézett jelenetet olvasva is ez az érzésünk: „[S]zétnéz, mintha tekintetével mutatni akarná szerte a városban a nyomort...”²² A *Szűrve, habbal...* főhőse, a fővárosba

¹⁷ SALY, *Törzskávéházamból...* i. m., 71-73.

¹⁸ Carl Edmund SCHORSKE, *The Idea of the City in European Thought: Voltaire to Spengler*, = C. E. S., *Thinking with History. Exploration in the Passage to Modernism*, New Jersey, Princeton University Press, 1998, 37-56, 37. A magyar városkutatásban a legtöbbször és a legizgalmasabb olvasási lehetőségeket kínálva Gyáni Gábor használja a fogalmat. Erről bővebben: GYÁNI Gábor, *Budapest túl jón és rosszon. A nagyvárosi múlt mint tapasztalat*, Bp., Napvilág, 2008.

¹⁹ HUNYADY Sándor, *Szűrve, habbal*, Bp., Interart Stúdió, 1993, 5.

²⁰ NAGY Lajos, *Budapest nagykávéház* = N. L. *A vadember. Budapest nagykávéház. Három boltoskisasszony*, vál. és szerk. Kónya Judit, Bp., Szépirodalmi, 1981, 115-293, 194.

²¹ HUNYADY, i. m., 11.

²² NAGY, i. m., 194.

érkező zsidó kereskedősegéd, Spitz Leó számára a városi környezet kezdetben az abnormalitás terepe, veszélyes helyekben hemzsegó terület, tiltott zónák és terra incogniták földje. A város differenciált térhasználatát problémaként kezelő kultúrantropológiai diskurzus külön figyelmet szentel azoknak a helyeknek, amelyeket a városi népesség éppen problematikusságuk, veszélyeik miatt nem használ.²³ Hunyady főszereplője számára sokáig ilyen tiltott hely a prostituáltak által látogatott Árpád kávéház, és bár otthonosan mozog a „Newyork”-ban, az ott töltött első estéjén már tiltásokkal kell szembesülnie. A tabuk az első éjjel sajátos beavatási rítusában, a disznóhúsevésben és a kártyázásban oldódnak fel.

A városlakókat a heterogenitás lakóhelyük „kulturális domesztikálására”²⁴ ösztönzi, térfoglalásuk az általános, közösségi terek partikularizációja²⁵ irányába hat. A nagyváros bonyolultsága miatt a szubjektum értelmezési lehetőségeit a kiszámíthatóság, egzaktitás kategóriái határozzák meg. A város a járás és látás révén olvasható, ezt az érzetet a narrátorok állandó mozgása hozza létre: az utca az idegenek egymással történő folyamatos szembesülésének színtere, a *Budapest nagykávéház* zárt terében ez a narratíva úgy válik felismerhetővé, hogy a megfigyelő tekintete asztalról asztalra vándorol.²⁶ A *Szűrve, habbal...* hőse az otthonosság megteremtése érdekében a határvonalakon, térelválasztó elemeken belül értelmezi a helyeket, azokkal szemben a meghódítás igényével lép fel, csak később kezdi űrben érezni magát. A térelválasztó elemek a nagyvárossal foglalkozó építészettörténeti és szociológiai irodalom felfogásában olyan szükséges stratégiai pontok, amelyekhez érve eldönthetjük az útirány további követését vagy megváltoztatását.²⁷ A modern és a belőle születő posztmodern város helyeinek felderítése, bekebelezése után szükségszerűen szembesülni kell az üresség élményével. Ennek egyik oka az lehet, hogy a modern nagyváros használójának gondolkodásában a térre visszahatás valódi lehetőségei nem merülnek fel. A tér a tömegekre hat, de a tömegek a térre nem hatnak newton-i értelmezésének jegyében²⁸ a soha le nem záruló keresés, a helyszínek változtatása, a látvány folyamatos hajszolása tűnik a patológikus élmény kiiktatását biztosító eszköznek. Hunyady hőse az újabb helyszínektől megretten, számára a Newyork kávéház jelenti a biztonságot, térhasználatát a határok közt mozgás, a belépés, kívül maradás kérdései szervezik. A *Budapest nagykávéház* szövegében a belépés nem kérdés, kezdettől a biztonság és mindentudás helyének élménye születik meg

²³ NIEDERMÜLLER, *i. m.*, 560.

²⁴ *Uo.*, 562.

²⁵ Georg Wilhelm Friedrich HEGEL, *Előadások a művészet filozófiájáról*, Bp., Atlantisz, 2004, 262.

²⁶ TARJÁN Tamás, *Nagy Lajos*, Bp., Gondolat, 1980, 182.

²⁷ LUKOVICH Tamás, *A posztmodern kor városépítészetének kihívásai*, Bp., Pallas Stúdió, 2001, 64.

²⁸ KÁLLAI János – KARÁDI Kázmér – TÉNYI Tamás, *A térelmény kultúrtörténete és pszichopatológiája*, szerk. Kardos Katalin, Bp., Tertia, 1998, 45.

benne: „Legyünk a föld bármely pontján, s nézzünk szét bármilyen kis körben [...] Menjünk be akármikor, mondjuk ezerkilencszázharmincöt július harmadikán este a Budapest nagykávéházba [...] Szép, nagy, villanyfényes, tiszta, jó, óriási ablakkal.”²⁹

A kávéházi üvegfal közege a tér birtokbavételének veszélytelen kísérlete, ahogy Jean Baudrillard fogalmaz a térelválasztó elemek és enteriőrök kultúrtörténetét tárgyaló munkájában (*A tárgyak rendszere*), ez az a likvid artefaktum, amely az átmenet nélküli átlátszóságot biztosítja. Az üveg olyan határvonal, amely mikroszkopikus látásmódot tesz lehetővé, legitimálja a megfigyelést, ugyanakkor el is rejthet. Amellett, hogy gyors kommunikációs lehetőséget biztosít a belső és külső tér között, egy láthatatlan cezúrát is közbeiktat, amely megakadályozza, hogy ez a kommunikáció tényleges nyitás legyen a világra.³⁰ A kávéházi üvegfalak és a berendezés tükröi olyan sokszorosán egymásra vetülő, egymásban tükröződő teret hoznak létre, amelyekről mint a variabilitás eszközeiről, mint a végtelen tereket nyitó játékról olyan plasztikusan ír Walter Benjamin fragmentumokból építkező szövegében, a *Passzázásokban*.³¹

Az így, az üvegfelületek alkalmazása által jellegzetessé váló tér éthoszát a kávéházi irodalom szívesen használja. A *Szűrve, habbal...* egyik fejezetében az Árpád kávéház prostituáltjai az üveglablak közvetítésével válnak az utca tartozékaivá: „Így messziről nem tűnt borzalmasnak a dolog. A bünt egyszerre távolivá tette az üveg hidege.”³² Hasonló részleteket a *Budapest nagykávéházban* is bőven találunk: „Olyan a mellékutca, mint egy akvárium, már így a kávéházból nézve. Mozognak benne az emberek, fel és alá úsznak. Mintha csak azért járnának, pardon, úsznának erre, hogy a Budapest vendégei ne unatkozzanak.”³³ Az üvegfalak és tükrök, a tükörbe nézés motívuma, a reflektáltság magas fokát biztosítják a szövegeknek. Ezek a nagyvárosi, kávéházi irodalom darabjaiban gyakran felbukkanó jelenetek a szubjektum önmagával való szembenezésének, a mikro-és makrokörnyezet önmagába zártságának manifesztációi. Ennek egyik legkifejezőbb példája, amikor a környező utcák épületei a Nagy Lajos-regény kávéházának üvegében tükröződnek: „[L]átható Budapest látképe is, éppen most itt a Budapest kávéházban.”³⁴

Az akvárium elnevezésnek – a kávéházi irodalom gyakori motívumának – a Hunyady-kisregény leggyakoribb helyszíne esetében van egy sajátos aspektusa. Az alámerülés,

²⁹ NAGY, *i. m.*, 119.

³⁰ Jean BAUDRILLARD, *A tárgyak rendszere*, Bp., Gondolat, 1987, 48-50.

³¹ Walter BENJAMIN, *Passzázások* = W. B. „*A szírének hallgatása*” *Válogatott írások*, vál., ford. és szerk. Szabó Csaba, Bp., Osiris, 2001, 201-245, 213-214.

³² HUNYADY, *i. m.*, 30.

³³ NAGY, *i. m.*, 221.

³⁴ *Uo.*, 223.

megmerítkezés konnotációit idéző „mély víz” kifejezés a Newyork kávéház földszinti tánc- és billiárdtermének közkedvelt elnevezése is volt.³⁵ Sánta Gábor a kávéházak és az irodalom szociokulturális kapcsolatát vizsgáló írásában hívja fel a figyelmet a kávéház és az akvárium metonimikus kapcsolatára. Sánta ugyan Kóbor Tamás budapesti kávéházakkal foglalkozó tárcasorozatából emeli ki a képet,³⁶ e toposzá rögzült motívummal kapcsolatban azonban számtalan hasonló szöveg citálható. A kávéházi regények otthonos akváriumos hasonlata Márainál (*Egy polgár vallomásai*), Kosztolányinál (*Pacsirta*) és ahogy láttuk, Hunyadynál is felbukkan. Az *Egy polgár vallomásai* „író-akváriumban” kiállítási tárgyként porosodó figurái,³⁷ Hunyady kisregényének a Newyork „mélyvizébe” alászálló hőse³⁸ vagy a *Pacsirta* sárszegi kávéházának ablakából az utca színházára akváriumként tekintő, a sárszegi élet akváriumában úszó szereplők látványába alámerülő újságíró, Ijjas Miklós a város által kínált látvány átélő.³⁹ A kávéházi üveglakon kitekintő városi ember sajátos pszichés állapota – ahogy Aleida Assmann fogalmaz – az amerikai és az angol városi irodalmat lajstromozó munkájában, nem individuumokat, hanem típusokat, társadalmi csoportokat láttató kép.⁴⁰ Hogy a kávéházak üzemeltetői és közönsége mennyire magáénak tekintette ezt a látásra és a láttatásra, a mimézisre és a tükrözések játékára épülő életformát, mi sem bizonyítja jobban, hogy az intézmények maguk is gyakran kaptak ezzel a vizuális tapasztalattal számot vető nevet. Elképzelhető, hogy a pesti Panopticum nevű zenés szórakozóhely névválasztását is ez, a társadalmi csoportok felvonulására, a modern nagyváros hétköznapi életében rejlő teatralitásra épülő szellem indokolta.

Nagy Lajos regényében a megfigyelést a hely alaprajza segíti: „Az alakja olyan, mint a nyomtatott L betűé [...] hosszabbik, keskenyebb részének az ablakai egy mellékutcára nyílnak, a szélesebb, rövidebb részé pedig a körútra.”⁴¹ Hunyady és Nagy Lajos kávéházi szcénáit az ellenőrzés, az átláthatóság, a tökéletes hatalomgyakorlás jellemzi. A kávéház olyan totális közeg, olyan vegyes tér, amelyben a várostipológiából ismert különböző tértípusok szemantikai jegyei egyszerre találhatók meg. A nagyváros közegei használat alapján is elkülönülnek, Carl Edmund Schorske vagy Arnold van Gennep modelljeihez

³⁵ DERÉKY Pál, *Die Kaffeehausliteratur in Budapest (1890–1940) = Literarische Kaffeehäuser. Kaffeehausliteraten*, szerk. Michael Rössner, Wien–Köln–Weimar, Böhlau, 1999, 151–173, 157.

³⁶ SÁNTA GÁBOR, „Minden nemzetnek van egy szent városa” *Fejezetek a dualizmus korának Budapest-irodalmából*, Pécs, Pro Pannónia Kiadó Alapítvány, 2001, 199–233, 219.

³⁷ MÁRAI SÁNDOR, *Egy polgár vallomásai I-II*, Bp., Európa, 2002, 392.

³⁸ HUNYADY, *i. m.*, 41.

³⁹ KOSZTOLÁNYI DEZSŐ, *Pacsirta*, Bp., Athenaeum, 1924, 31.

⁴⁰ ALEIDA ASSMANN, *Einführung in die Kulturwissenschaft. Grundbegriffe, Themen, Fragestellungen*, Berlin, Erich Schmidt Verlag. Grundlagen der Anglistik und Amerikanistik, 2006, 158.

⁴¹ NAGY, *i. m.*, 119.

hasonlóan a köztesség szempontjából legkönnyebben értelmezhető hármás felosztásban rendeződnek el.⁴² A város ritkán, esetenként vagy éppen gyakran használt területei Hunyady regényének Newyork kávéházában egyszerre fellelhetők. Spitz Leó igazi modern felfedező, világában minden egy helyen található, kedves helyszíne a társadalmat keresztmetszetében láttató locus, amely iskola és templom, a nevelődés és a szakralitás terepe együtt: „És miután a kártyaszobában már nem volt fölfedeznivaló számára, leszállt a mélybe [...] Ahol a tarka, kevert, elegáns és színes közönség tolongott. Nézett, figyelt, gondolkozott. És lassan-lassan kezdett előtte kibontakozni annak a nagyvárosnak társadalmi képe, amelyben élt.” (*Szűrve, habbal...*)⁴³

A kávéház mindkét regényében az egész világot reprezentálja, a *Budapest nagykávéház* néhány részlete körül is határolja, kiterjedésében láttatja ezt az univerzumot: „Abban a kis körben, mely nem nagyobb, mint amekkora területet szabad síkságon az ember tekintete bejárhat, benne van az egész nagyvilág. A kis kör szerves alkatrésze a nagyvilágnak, s annak minden tulajdonságát magában foglalja.”⁴⁴ A *Szűrve, habbal...* kevésbé e világ határvonaláival, inkább annak szabályrendszerével foglalkozik: „[A]melynek jóformán annyi rétege és szabálya volt, mint magának az életnek.”⁴⁵ Az így megismert szabályok megszegésével az Arnold van Gennep által leírt liminalitás küszöbhelyzetébe kerülnek a határsértők, Spitz Leó szeretője nappal be sem mehet a kávéházba: „[A] Newyork szelleme nem is tűrte volna, hogy valami üzletszerű leányvásár fejlődjék ki az emeletén.”⁴⁶ A *Budapest nagykávéház* rejtőző prostituáltját, Dobosinét újsághír leplezi le, és teszi az intézményt számára tiltott helyé.

A kávéház a soha el nem hagyható második otthon szemantikai tartományával rendelkezik. Ez a horizont a Newyork esetében ismert anekdoták révén nőtt mitikussá. Az egyik sokszor idézett történet szerint a kávéház főpincére Karinthy Frigyes felesége, Judik Etelt távolmaradásáról faggatta. Amikor megtudta, hogy az ok a gyerekszülés, azt válaszolta, ez nem elfogadható kifogás, mivel az alagsorban a biliárdasztal is alkalmas lett volna a szülés lebonyolítására.⁴⁷ A másik impozáns, ám igazolhatóan hamis történet a hely nyitónapjáról szól. Eszerint a valójában akkor még csak tizenhat éves (!) Molnár Ferenc a Dunába dobta volna a kávéház kulcsát, hogy azt soha ne lehessen bezárni.⁴⁸ Az ilyen módon működő,

⁴² NIEDERMÜLLER, *i. m.*, 569.

⁴³ HUNYADY, *i. m.*, 41.

⁴⁴ NAGY, *i. m.*, 123.

⁴⁵ HUNYADY, *i. m.*, 88.

⁴⁶ *Uo.*, 68.

⁴⁷ DERÉKY *i. m.*, 158.

⁴⁸ SALY, *Törzskávéházamból... i. m.*, 39.

elhagyhatatlan nagyvárosi „szigetek” a valójában mozdulatlan, helyben utazó szereplőket mozgató szövegek hagyományába illeszkednek. A helyben maradó utazó pozíciója a modernitásra jellemző szerep, amely amellett, hogy az érvessztéssel szemben védi a személyiséget, Richard Etlin kifejezésével élve az „oltalmazó bekerítettség” otthonos állapotát megteremtve, a tökéletes hatalomgyakorlás illúzióját nyújtja.⁴⁹ Emellett, ahogy Zarko Miletović fogalmazza meg az individuálisként működő, a modern civilizációs terek sajátosságaival rendelkező közegek természetét, a társadalmi szférába való belépés alapjává is válik.⁵⁰

Nagy Lajos elbeszélője ezt a totalitást meglehetősen didaktikusan meg is fogalmazza: „[A] Budapestből ki sem kell mozdulni és mégis meg lehet ismerni Budapestet.”⁵¹ A *Szűrve, habbal...* hőse számára ez a helyhez kötött mozgás a Newyork helyiségei közt keringés, melynek kiindulópontja a kártyaszoba, amelynek biztonságából előbb a földszintre, majd a prostituált mozgását követve Spitz a karzatra jut.⁵² Később a kávéház belső területei felé haladva, valószínűleg nem véletlenül, a városi köztér birtokba vételét jellemző haladási irányt követhetünk. Hozzá kell tenni, hogy Hunyady főszereplője időről időre kilép a Newyork teréből. A kariertörténet állomásainak hátterét az Árpád, az Abbázia, a Royal, vagy éppen a Meteor kávéház adják. Egy rövid kitérő során pedig a férjét a fronton meglátogató Tincsi a kávéház vidékies, provinciális változatával is megismerkedik. Hunyady kávéházzal kávéházra járó főhőse, bár a jellemábrázolás és a lelki állapotok elnagyolt rajzával, de mégis a „város labirintusa az emberi lélek labirintusa” horizont összeolvadását reprezentálja.⁵³

A hely birtokba vételét a kisregények elbeszélői a látvány felbontásával, a tér felszeletelésével hajtják végre. Így tesz Terebes, Nagy Lajos regényének egyik szereplője: „Terebes megérkezése és helyet foglalása részeire bontva így történt: belépett a kávéházba, szétnézett, a terepet első tekintetre kiválóan alkalmasnak találta.”⁵⁴ A kávéházi univerzum az állandó változás és mozgás állapotában saját magán belül határvonalakat, filtertereket hoz létre, hasonlókat azokhoz, amelyeket a liminalitás-elméletet továbbgondoló Victor Turner köztes helyzetben lévő küszöbemberei használnak. A társadalmi struktúra rögzített pontjáról leváló, ismeretlen kulturális területen áthaladó, és ezalatt átmenetileg bizonytalan identitásúvá váló

⁴⁹ Richard A. ETLIN, *Az esztétikai és az egyéni térérzet*, Enigma 1999/20-22, 106-133, 122, 132.; Zarko MILETOVIĆ, *A tér, mint áru*, Pompeji 1992/3, 125-140, 139.

⁵⁰ MILETOVIĆ, *i. m.*, 129.

⁵¹ NAGY, *i. m.*, 223–224.

⁵² HUNYADY, *i. m.*, 69.

⁵³ Az idézett definitív körülhatárolás Aleida Assmann kulturális térről szóló elméleti elgondolásának tétele. ASSMANN, *i. m.*, 157.

⁵⁴ NAGY, *i. m.*, 125.

szubjektum a határsértések során felfedezett helyeket különböző megszentelő eljárásokkal teszik otthonossá.⁵⁵ Hunyady főszereplője, Spitz számára ilyen filtertér a Newyork karzata a számára elérhetetlen és pénz híján megközelíthetetlen prostituáltakkal.

A kávéházat körülvevő, annak biztonságos határain kívül elterülő város mindkét regényben olyan labirintus, amelyben az épületek a Walter Benjamin által „látens mitológiaként” definiált módon működnek.⁵⁶ Hiszen a város a reklámfelületek és az árjelző cédulák által válik olvashatóvá, a helyek és a fogyasztás topikus összekapcsolódása a *Szűrve, habbal...* szövegében természetesen módon könnyíti meg a metropolisz dzsungelében való tájékozódást. Erről a kisregény több helyén is olvashatunk: „Miért van, hogy a Kerepesi-út sarkán ugyanaz a celluloid-fésű két krajcárral olcsóbb, mint tíz házzal lejjebb, befordulva a Deák-tér felé?”⁵⁷ A *Budapest nagykávéház* nem elsősorban a tájékozódás összefüggésrendszerében, mindenesetre a látással, érzékeléssel összefüggésben megjelenő fogalomként használja a reklámfeliratokat: „[N]em fogta fel szeme az Oktogonon a Mályva szappan villamos reklámjának tündöklését.”⁵⁸

A tájékozódást megkönnyítő tényező a kávéházi életformához tapadó újságolvasás, amely Spitz és felesége számára a szocializáció tökéletes mintája. Leó egy pikáns francia vicclap egyik nőalakjához tudja csak hasonlítani feleségét. Házastársa Tincsi nevelésének segítői a fejlődésregények olvasmányait helyettesítő újságok: „[N]evelő iskolája a kávéház volt, szellemi tápláléka a „Magyar Figaró” és a külföldi illusztrált lapok képszériái!”⁵⁹ Hunyady szövegében az újságok a feltörekvő polgárság újságolvasási szokásainak reprezentánsai, a *Budapest nagykávéház* narratívájában szerepük ennél összetettebb. Az újsághírek és reklámszövegek sajátos funkcióval bírnak, állandósítják a helyben maradó megfigyelő pozícióját. Az olvasó megtanulja a *mostban*, az adott térben érzéklni létezését, miközben képzeletben az olasz-abesszín háború helyein járhat, vagy a semmittevés boldog élvezője lehet: „A lapok, hiszen azért is csöndes, nyugalmas a nap, semmi különösen érdekeset nem írnak.” (*Budapest nagykávéház*).⁶⁰ Az újsághírek olyan metaszövegek, amelyek a kávéház történéseivel kauzális viszonyba lépnek, így a sajátos totális tér kialakításában is meghatározó szerepük van. Ez a kauzalitás a Nagy Lajos által teremtett kávéházi térben

⁵⁵ Arnold Van GENNEP, *Átmeneti rítusok*, Ford.: Vargyas Zoltán. szerk. Vargyas Gábor. Kultúrák keresztútján 9. PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék, Pécs – Budapest, L’Harmattan, 2007, 48.; Victor TURNER, *A rituális folyamat, Struktúra és antistrukturúra.. A Rochesteri Egyetemen (Rochester, Anglia) 1966-ban tartott Lewis Henry Morgan-előadások*, Bp., Osiris, 2002, 107.

⁵⁶ BENJAMIN, *i. m.*, 202.

⁵⁷ HUNYADY, *i. m.*, 11-12.

⁵⁸ NAGY, *i. m.*, 126.

⁵⁹ HUNYADY, *i. m.*, 111.

⁶⁰ NAGY, *i. m.*, 152.

kétirányú: az „öröktől fogva létező” Budapest nagykávéház ⁶¹ olyan hely, amelynek szabályai, ahogy Tarján Tamás állapítja meg a regényről írt elemzésében, a kinti világ életét is meghatározzák.⁶² A narratívájában újsághíreket és reklámfeliratokat használó regénytechnika világirodalmi példái között távoli párhuzamként kínálkozik a már idézett *Manhattan transfer* mellett Alfred Döblin *Berlin, Alexanderplatz* című regénye.

A nagyvárosi irodalomnak gyakran tárgya a szexuális objektumként megjelenő nő, jelenléte az utca emberek és áru köztességének szférájában az áthágás állandó forrása. Ezt jelenti Nagy Lajos regényének kávéházi üveglakon át szemlélődő elbeszélőinek: „[E]gy kicsit tanulmányozta az utcai prostitúciót, de ha nem is tudományosan, mindenesetre érdek nélkül.”⁶³ A látást stimuláló hatások között a szexus kiemelt helyzetben van, a test kulturális szöveggé válásának axiómája város és az utca közegében állandósul. A testet kulturális kódokkal megfejtő teória reprezentánsa, e gondolat etnográfiai, kulturális antropológiai aspektusait a tiltások mentén megfontoló Mary Douglas hívja fel a figyelmet a testhatárok mint veszélyes zónák, mint elhatárolási rendszerek megközelítési fázisaira és rituáléira.⁶⁴ Walter Benjamin vagy Mike Featherstone koncepciójában ez a kulturális kódok segítségével olvasható test a társadalom állapotának megragadására is vállalkozik.⁶⁵ Mindezt megfontolva a *Budapest nagykávéház* leírásai nemcsak a helyek közti virtuális utazás során megtapasztalt sorseseeményeket, hanem a testekből olvasható sorsokat is katalogizálják: „[A]z arcok nem mondanak semmit. Ki kellene fordítani a férfiak zsebét, a nők retiküljét.”⁶⁶ Hunyady kisregényében az enteriőrök, a belső terek, a berendezési tárgyak és egyéb rekvizitumok valamint a térelválasztók közt mutatkozó rések, repedések üres terei a folyamatos és észrevétlen megfigyelés szolgálatában állnak: „Leó a kávéház berendezéséből, a zsíros tarokkártyákból, a rozzant sarokasztalból [...] a kasszában található pálinkából, a teasedények formájából [...] helyre tudta állítani a városka társadalmának teljes békebeli ábrázatát.”⁶⁷

A *Szűrve, habbal...* kávéháza kezdettől fogva olyan szakrális térként tétéleződik, amelyben a vallásos térélményt átélő elbeszélő tudatában szent áhítat jön létre. Ez a szentté váló közeg Mircea Eliade felfogásában a szakralitást megtapasztaló szubjektum számára

⁶¹ *Uo.*, 166.

⁶² TARJÁN, *i. m.*, 183.

⁶³ NAGY, *i. m.*, 130.

⁶⁴ Mary DOUGLAS, *Külső határok, = Antropológiai irányzatok a második világháború után*, szerk. Biczó Gábor. Csokonai Kiadó. Debrecen, Csokonai, 2001, 239-251. Koncepcióját idézi és továbbgondolja: CSABAI Márta – ERŐS Ferenc, *Testhatárok és énhatárok. Az identitás változó keretei*, Bp., Jászöveg Könyvek, 2000, 39.

⁶⁵ Mike FEATHERSTONE, *Consumer Culture and Postmodernism*, SAGE Publications, London – Newbury Park, New Delhi, 1991, 97.

⁶⁶ NAGY, *i. m.*, 235.

⁶⁷ HUNYADY, *i. m.*, 115.

heterogén, törésekkel és szakadásokkal határolt, amelyben azonban egy, a résztvevők által kiszemelt középpont, a világ biztonságot nyújtó közepe is megképződik.⁶⁸ Spitz Leó, Hunyady hőse számára a Newyork kávéház ez a középpont, amelyet magánritológiája aktusaival permanensen újra szentel, míg a heidegger-i biztonságos lakozás kiszámítható és üdvös tartományába nem jut.⁶⁹ Bár a labirintus formája gyakran a szentség jelentéstartalmával felruházott tér éthoszának kiiktatására törekszik, a modern és posztmodern világmodellekben gyakran felbukkanó áramló labirintusok, átmenő, egy- vagy többközpontú labirintusok matematikai gondolkodásban Lancelot Hogben óta helyet kapó rendszere jelen van a városi tereket használó modern utazó térképzetei között is.⁷⁰ Nem meglepő, hogy a városi irodalom alakjain gyakran uralkodik a szent tér abszolútuma és az istenségtől való félelem atavisztikus élménye. A kanyart és a görbületet kiiktató nyilvános helyeken gyakran merül fel szükségként a barlang és a labirintus újrafelfedezése.⁷¹ A kávéház utópisztikus terét rituálisan birtokba vevő, az átláthatóságban is az elrejtőzés formáit kereső, a teret újraosztani vágyó kalandorok haladási irányát ugyancsak sokszor határozza meg ez az érzés. Így utazik a Newyork tereiben Spitz Leó: „A fiúnak Jeruzsálem vagy Jerikó félelmetesnek képzelt szent épületei jutottak eszébe...”⁷² A főhős ebben az atmoszférában a hadvezér győztes pozíciójával ruházódik fel: „Úgy érezte magát a kávéházban, mint Napóleon a táborban, katonái közt. Minden ismert, hatalma volt a dolgok fölött.”⁷³ A *Budapest nagykávéház* bár a totalitás rögzített pozíciójából, de mégis elsősorban a városi tér deszakralizációjának képeit villantja fel.

A társadalmi szerep, amelyre a vizsgált szövegek szereplői szocializálódtak, a nyilvánosság közegeiben megjelenő teatralitást követeli meg tőlük, amely a – Richard Sennett kifejezését kölcsönvéve – a folyamatos újradefiniálás, változás állapotban lebeg.⁷⁴ A nagyvárosi élet kultúraelméleti beszédmódban otthonos jellemzője éppen ez, a benne mozgó szereplőket gyors válaszokra készítő, karakteresen színpadi közeg.⁷⁵ A *Szűrve, habbal...* házaspárját a tanulási kényszer hajtja, főszereplőik csak a kedves kávéházban lelnek nyugalomra. Modern „otthonukban” az „elhagyott haza viszontlátásának öröme” kapják

⁶⁸ Mircea ELIADE, *A szent és a profán*, Bp., Európa, 2009, 15-16.

⁶⁹ Martin HEIDEGGER, *A művészet és a tér* = „költőien lakozik az ember...” Válogatott írások., szerk. Pongrácz Tibor, Budapest – Szeged, T-Twins Kiadó/Pompeji, 1994, 211-217.

⁷⁰ Paolo SANTARCANGELI, *A labirintusok könyve. Egy mítosz és egy szimbólum története*, Bp., Gondolat, 1970, 306-308.

⁷¹ *Uo.*, 308.

⁷² HUNYADY, *i. m.*, 14.

⁷³ *Uo.*, 41.

⁷⁴ Richard SENNETT, *A közéleti ember bukása*, Bp., Helikon, 1998, 49.

⁷⁵ Peter BRAUN, *A kultúra és az elbeszélés. A kultúratudományos narratológiáért = Antropológia és irodalom*, szerk. Biczó Gábor, Kiss Noémi, Debrecen, Csokonai, 2003, 27-42, 38.

vissza.⁷⁶ A *Budapest, nagykávéház* rögzített terében ezzel szemben már kialakult identitással rendelkező típusok különböző nyelvi és kulturális regiszterekben zajló beszédmódjaiból bontakozik ki a szarkasztikusan ábrázolt, ellentmondásos nagyváros képe.

⁷⁶ HUNYADY, *i. m.*, 43.

HIVATKOZÁSOK:

Aleida ASSMANN, *Einführung in die Kulturwissenschaft. Grundbegriffe, Themen, Fragestellungen*, Berlin, Erich Schmidt Verlag. Grundlagen der Anglistik und Amerikanistik, 2006.

Jean BAUDRILLARD, *A tárgyak rendszere*, Bp., Gondolat, 1987.

Zygmunt BAUMAN, A zarándok és leszármazottai: sétálók, csavargók és turisták = Az idegen. Variációk Simmeltől Derridáig. szerk. BICZÓ Gábor. Debrecen, Csokonai, 2004, 192–206.

Walter BENJAMIN, *Passzázatok* = W. B. „A szirének hallgatása” *Válogatott írások*, vál., ford. és szerk. Szabó Csaba, Bp., Osiris, 2001, 201-245.

Peter BRAUN, *A kultúra és az elbeszélés. A kultúratudományos narratológiáért = Antropológia és irodalom*, szerk. Biczó Gábor, Kiss Noémi, Debrecen, Csokonai, 2003, 27-42.

CSABAI Márta – ERŐS Ferenc, *Testhatárok és énhatárok. Az identitás változó keretei*, Bp., Jászöveg Könyvek, 2000.

DERÉKY Pál, *Die Kaffeehausliteratur in Budapest (1890–1940) = Literarische Kaffeehäuser. Kaffeehausliteraten*, szerk. Michael Rössner, Wien – Köln – Weimar, Böhlau, 1999, 151–173.

Mary DOUGLAS, *Külső határok, = Antropológiai irányzatok a második világháború után*, szerk. Biczó Gábor. Csokonai Kiadó. Debrecen, Csokonai, 2001, 239-251.

John DOS PASSOS, *Manhattan transfer*, Boston, Houghton Mifflin Company 1953.

Wilhelm DROSTE, *Kávéház az Osztrák-Magyar Monarchiában. Létező, mert történelmileg megvalósult utópia*, Budapesti Negyed 1996/4. 9–26.

Mircea ELIADE, *A szent és a profán*, Bp., Európa, 2009.

Richard A. ETLIN, *Az esztétikai és az egyéni térérzet*, Enigma 1999/20-22, 106-133.

Mike FEATHERSTONE, *Consumer Culture and Postmodernism*, SAGE Publications, London – Newbury Park, New Delhi, 1991, 97.

FOGARASI György, *Metropolisz/nekropolisz. Baudelaire Párizsa, Benjamin passzáztsai = Terek és szövegek. Újabb perspektívák a városkutatásban*, szerk. N. KOVÁCS Tímea, BÖHM György, MESTER Tibor, Bp., Kijárat, 2005, 307-311.

FOGARASI György, *Metropolisz/nekropolisz. Baudelaire Párizsa, Benjamin passzáztsai = Terek és szövegek. Újabb perspektívák a városkutatásban*, szerk. N. KOVÁCS Tímea, BÖHM György, MESTER Tibor, Bp., Kijárat, 2005, 307-311.

FORRAI Judit, *Kávéházak és kéjnők*, Budapesti Negyed, 1996/4. 110–120.

- Jürgen GERHARDS, *A modern kor művészenek társadalmasulása az irodalmi kávéház példáján*, Szociológiai Figyelő 1989/5, 86-99.
- GYÁNI Gábor, *Az utca és a szalon. A társadalmi térhasználat Budapesten (1870–1940)*, Bp., Új Mandátum, 1999.
- GYÁNI Gábor, *Budapest túl jön és rosszon. A nagyvárosi múlt mint tapasztalat*, Bp., Napvilág, 2008.
- Georg Wilhelm Friedrich HEGEL, *Előadások a művészet filozófiájáról*, Bp., Atlantisz, 2004.
- HUNYADY Sándor, *Szűrve, habbal*, Bp., Interart Stúdió. Bp., 1993.
- Martin HEIDEGGER, *A művészet és a tér* = „költőien lakozik az ember...” Válogatott írások., szerk. Pongrácz Tibor, Budapest-Szeged, T-Twins Kiadó/Pompeji, 1994, 211-217.
- Peter JELAVICH, *A berlini kabaré mint a metropolisz lét-montázs*, Budapesti Negyed 1994-95/6–7, 72-102.
- KÁLLAI János – KARÁDI Kázmér – TÉNYI Tamás, *A térélmény kultúrtörténete és pszichopatológiája*, szerk. Kardos Katalin, Bp., Tertia, 1998.
- KOSZTOLÁNYI Dezső, *Pacsirta*, Bp., Athenaeum, 1924.
- LUKOVICH Tamás, *A posztmodern kor városépítészetének kihívásai*, Bp., Pallas Stúdió, 2001.
- MÁRAI Sándor, *Egy polgár vallomásai I-II*, Bp., Európa, 2002.
- Zarko MILETOVIĆ, *A tér, mint áru*, Pompeji 1992/3, 125-140.
- NAGY Lajos, *Budapest nagykávéház = N. L. A vadember. Budapest nagykávéház. Három boltoskisasszony*, vál. és szerk. Kónya Judit, Bp., Szépirodalmi, 1981, 115–293, 194.
- NIEDERMÜLLER Péter, *A város és a városi kultúra. Antropológiai megközelítés = „Jelbeszéd az életünk”*. A szimbolizáció története és kutatásának módszerei. I. szerk. Kapitány Ágnes, Kapitány Gábor, Bp., Osiris – Századvég, 1995, 555-565.
- SALY Noémi, *Törzskávéházamból zenés kávéházba. Séta a budapesti körutakon*, Bp., Osiris, 2005.
- SALY Noémi, *Jean becsukta az ablakot. A Nyugat és a „nyugatosok” kávéházai*, Múlt és Jövő 2008/4, 34-44.
- Paolo SANTARCANGELI, *A labirintusok könyve. Egy mítosz és egy szimbólum története*, Bp., Gondolat, 1970.
- SÁNTA Gábor, *„Vigasztal, ápol és eltakar”*. A budapesti kávéházak szociológiai és pszichológiai természetrajza a századfordulón, Budapesti Negyed 1996/4. szám 27–56.
- SÁNTA Gábor, *„Minden nemzetnek van egy szent városa” Fejezetek a dualizmus korának Budapest-irodalmából*, Pécs, Pro Pannónia Alapítvány Kiadó, 2001, 199-233, 219.

Carl Edmund SCHORSKE, *The Idea of the City in European Thought: Voltaire to Spengler*, = C. E. S., *Thinking with History. Exploration in the Passage to Modernism*, New Jersey, Princeton University Press, 1998, 37-56.

Richard SENNETT, *A közéleti ember bukása*, Bp., Helikon, 1998.

Georg SIMMEL, *A nagyváros és a szellemi élet* = G. S. *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*, szerk. Szaniszló Ákos, Bp., Novissima, 2001, 223-233.

SZERB Antal, *Hétköznapiok és csodák*, Bp., Révai Világkönyvtár, 1935.

TARJÁN Tamás, *Nagy Lajos*, Bp., Gondolat, 1980.

Victor TURNER, *A rituális folyamat, Struktúra és antistruktúra.. A Rochesteri Egyetemen (Rochester, Anglia) 1966-ban tartott Lewis Henry Morgan-előadások*, Bp., Osiris, 2002.

URBÁN László, *Utószó* = HUNYADY Sándor: *Szűrve, habbal...*, Bp., Interart Stúdió, 1993, 198-201.

Arnold VAN GENNEP, *Átmeneti rítusok*, Ford.: Vargyas Zoltán. szerk. Vargyas Gábor. *Kultúrák keresztútján 9. PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék, Pécs-Budapest, L'Harmattan, 2007.*

VERES András, *A közép-kelet-európai város, mint irodalmi toposz Konrád György regényeiben* = „*Jelbeszéd az életünk*” *A szimbolizáció története és kutatásának módszerei. I.* szerk. Kapitány Ágnes, Kapitány Gábor, Bp., Osiris – Századvég, 1995.

Térdimenziók és emlékezetformák 2. A Szegedi Tudományegyetem Modern Magyar Irodalmi Tanszéke Grezsa Ferenc Tehetség gondozó Műhelyének dolgozataiból. (Közlésre elfogadva)